

Poznatková ekonomika: problémy a výzvy

Martin SOKOL*

1. Úvod

Termín *poznatková ekonomika (knowledge economy)* sa čoraz častejšie objavuje vo svetovej odbornej i populárnej tlači. Často sa pritom používa ako ekvivalent termínu *nová ekonomika (new economy)* [44; 21, s. 3]. V rôznych podobách ho radi používajú vo svojich vystúpeniach aj politici a hospodárski stratégovia. Vo Veľkej Británii je *poznatková ekonomika* už oficiálnym motívom hospodárskej stratégie krajiny (pozri [16]). Nedávno bol tento pojem zakotvený aj v oficiálnom dokumente Európskej únie (EÚ). Lisabonský summit EÚ z marca 2000 prijal vyhlásenie, podľa ktorého sa Európa má stať „najkonkurencieschopnejšou poznatkovou ekonomikou na svete“ [22]. Podľa predstáv európskych lídrov sa európsky kontinent má premeniť na zónu flexibilnej pracovnej sily, špičkových informačných technológií, inovačného prostredia, podnikateľského ducha a dynamického ekonomického rozvoja. Len tak vraj môže Európa čeliť výzvam globalizujúcej sa ekonomiky 20. storočia [22].

Význam kurzu vytýčeného lisabonským summitom EÚ nemôžu ignorovať ani kandidátske krajiny vrátane Slovenska. Ak sa majú štáty strednej a východnej Európy plnohodnotne ekonomicky zapojiť do európskeho hospodárskeho priestoru, je potrebné, aby zachytili nastupujúce trendy západoeurópskych partnerov. Treba si však položiť otázku, čo je *poznatková ekonomika*, čo sa za týmto novým pojmom skrýva?

Predložený článok sa snaží o stručný prienik do teoretického pozadia konceptu poznatkovej ekonomiky. Poukážeme na skutočnosť, že téza poznatkovej ekonomiky má staršie korene, ako by sa na prvý pohľad mohlo zdať a treba ju vidieť v kontexte teórií tzv. veľkej socio-ekonomickej transformácie. Z tohto pohľadu možno poznatkovú ekonomiku vnímať ako jeden z „recyklátov“ konceptov *post-*

* Ing. Martin SOKOL, MA, Centre for Urban and Regional Development Studies (CURDS), University of Newcastle upon Tyne, NE1 7RU England, UK; e-mail: martin.sokol@ncl.ac.uk

Acknowledgement: Autor ďakuje prof. Ing. Milanovi Bučekovi, DrSc. (Ekonomická univerzita v Bratislave) za pripomienky k skoršej verzii tohto článku. Autor článku ďalej profitoval z podnetných diskusií, na ktoré svoj čas poskytli kolegovia Dr. John Tomaney a Michael Fischer (obaja z Centra pre urbánne a regionálne rozvojové štúdie (CURDS), University of Newcastle upon Tyne, England). Príspevok vznikol vďaka finančnej podpore Európskej komisie prostredníctvom programu ACE Phare Scholarship P97-9231-S/P98-2056-S.. Názory prezentované v článku sú však autorove.

industriálnej spoločnosti či *informačnej spoločnosti*. Prvá časť článku sa preto bude venovať týmto konceptom, ich hlavným črtám a rozdielom medzi nimi. Predstavíme aj samotný pojem *poznatková ekonomika* a jemu príbuzný pojem *učenlivá/učiaca sa ekonomika* (*learning economy*). Obe zdieľajú spoločný záujem a presvedčenie o dôležitosti informácií a poznatkov pre ekonomickú prosperitu.

V druhej časti článku podrobíme kritickej analýze koncepty *postindustriálnej spoločnosti*, *informačnej spoločnosti* i *poznatkovej ekonomiky*. Poukážeme na niektoré teoretické problémy, ktoré sa s týmito konceptmi spájajú. Ako vyplynie z diskusie, v teoretických kruhoch prevládajú vážne rozpory v názoroch na charakter a dôležitosť prebiehajúcej „veľkej“ transformácie a jej vplyv na rôzne aspekty života v spoločnosti. Žiaden z uvedených konceptov preto nemožno považovať za postačujúci a presvedčivý výklad prebiehajúcich socio-ekonomických zmien.

Napriek týmto nedostatkom sa myšlienky postindustrializmu stali veľmi vplyvnými pri tvorbe hospodárskych stratégií vyspelých kapitalistických štátov. Tretia časť príspevku sa preto bude venovať týmto stratégiám, najmä na príklade Veľkej Británie. Záver príspevku potom zhrnie teoretické i praktické problémy týkajúce sa poznatkovej ekonomiky a poukáže na výzvy, ktoré čakajú na krajiny strednej a východnej Európy vrátane Slovenska v procese začleňovania sa do globalizujúcej sa svetovej a európskej ekonomiky.

2. Teória postindustrializmu, informačná spoločnosť a poznatková ekonomika

2.1. Kontext spoločensko-ekonomickej transformácie

Historický kontext vzniku teórií *informačnej* alebo *postindustriálnej* spoločnosti je dostatočne známy. Je tu zrejماً súvislosť so skutočnými zmenami, ktorými vyspelé kapitalistické krajiny (najmä USA, Japonsko a západná Európa) prechádzali v povojnových rokoch. Tieto zmeny mali komplexný charakter a transformácia neprebíhala vo všetkých krajinách rovnomerne. Vo všeobecnosti sa však dajú rozpoznať isté základné spoločné črty alebo trendy. Medzi tri všeobecne akceptované črty patrí: a) rýchly rozvoj technológií, b) narastanie významu vedy a výskumu, c) zmeny v štruktúre ekonomiky.

K prvému bodu treba poznamenať, že v povojnových rokoch dosiahla uvedená skupina krajín zjavný pokrok v oblasti rozvoja *technológií*, ako sú informačné technológie, telekomunikačné technológie, satelitné technológie (high-tech). Najmä búrlivý rozvoj *informačných* technológií a ich prepojenie s *telekomunikačnými* technológiami budil a budí oprávnenú pozornosť.

Je zaujímavé pripomenúť si rýchlosť technologických zmien v tejto oblasti: prvý fungujúci počítač bol skonštruovaný v roku 1943, v roku 1959 bol vynájdenný prvý mikroelektronický integrovaný obvod – silikónový čip, od roku 1962 svet pozná telekomunikačný satelit umožňujúci prenos televízneho signálu po celom svete, v roku 1971 Ministerstvo obrany USA vytvorilo prvú lokálnu sieť počítačov nazvanú ARPA – čo je predchodca dnešného internetu, v roku 1978 sa v garáži Steva P. Jobsa a Stephena G. Wozniaka „vykľul“ prvý personálny počítač (PC), v roku 1989 sa zrodil internet a v 90. rokoch prebiehala digitalizácia telekomunikačných sietí spojená so zrodom tzv. informačných diaľnic [11].

Dnes sa technológie uberajú smerom k plnej integrácii spracovania a prenosu textových, zvukových a obrazových informácií, ku globálnej kompatibilite a k mobilite informačno-technologických systémov.

Spolu s technologickým pokrokom sa do popredia dostával význam vedeckého bádania a vedecko-technického pokroku. Zdalo sa, že práve *veda a výskum* sú motorom ekonomického rozvoja. Imperatívom doby sa stala inovácia a rýchle zavádzanie výsledkov výskumu do praxe. Financovanie výskumných a vývojových aktivít sa vyšplhalo na popredné miesta v prioritách vlád hlavných rozvinutých krajín (pozri [6]). Takisto mnohonárodné korporácie vyčlenili miliardy dolárov zo svojich rozpočtov na výskum a vývoj, produktové a technologické inovácie. Výsledkom sú stále kratšie „životné cykly“ výrobkov a stále rýchlejšie inovačné cykly [10].

Súbežne s technologickým a vedecko-technickým vývojom *nastávali zmeny v ekonomickej štruktúre* vyspelých západných štátov. Najzjavnejším prejavom týchto zmien bola aj je meniac sa skladba pracovných príležitostí podľa sektorov. V povojnových rokoch zaznamenali vyspelé priemyselné krajiny úbytok pracovných miest v tradičných priemyselných odvetviach a ťažisko sa rýchlo presúvalo do sektora služieb – terciárneho sektora [62]. Tento proces bol navyše dramaticky zrýchlený krízou v 70. rokoch, keď väčšina vyspelých kapitalistických krajín prešla reštrukturalizáciou. Jej výsledkom bola dezindustrializácia celých regiónov. Jazvy tohto procesu ešte nie sú úplne zahojené, no dôsledky na sektorovú štruktúru hospodárstva a skladbu zamestnanosti sú jasné: drvivá väčšina národného produktu a pracovných príležitostí sa tvorí v sektore služieb. Súčasťou expanzie sektora služieb bola aj zvýšená úloha tzv. kvartérneho sektora. Týmto pojmom sa väčšinou rozumejú služby s vysokou pridanou hodnotou, ako napríklad veda, výskum a vývoj a služby pre podniky.

Zdá sa, že uvedené základné príznaky transformácie ekonomiky sú všeobecne akceptované. Ale pochopenie príčin vzniku, ich význam a vplyv na spoločnosť ostávajú predmetom sporov. Objavili sa početné koncepcie a tézy. Pojmy ako *postindusriálna spoločnosť*, *informačná spoločnosť*, *superindusriálna spoločnosť*, *ekonomika služieb*, *flexibilná ekonomika*, *elektronická ekonomika*, *digitálna ekonomika*, „*bezváhová*“ *ekonomika*, *neskorý kapitalizmus*, *postfordizmus*,

„siet'ová“ spoločnosť, ekonomika „tretej vlny“, a najnovšie aj nová ekonomika, poznatková ekonomika a učeníva či učiaca sa ekonomika, začlenili sa do slovníka politikov, médií, akademikov i vedecko-populárnych propagátorov. Význam týchto pojmov nie je pritom vždy jasne definovaný: je možné, že väčšina z nich popisuje iba rôzne stránky toho istého javu. No s určitosťou je možné povedať aj to, že mnohí používajú príbuzné alebo i rovnaké pojmy, hoci nimi chápu rozličné, ba dokonca protichodné veci. Na niektoré z týchto rozporov poukážeme neskôr. Medzitým treba priznať, že dodnes neexistuje ucelená teória vysvetľujúca všetky aspekty komplexných zmien, ktorými svet prechádzal v druhej polovici 20. storočia a s ktorými vstupuje do 21. storočia.

Našu pozornosť však obrátíme na jeden z uvedených pojmov – *postindustriálna spoločnosť* a na tézu o príchode *postindustriálnej éry*, ktorá, ako sa zdá, stala sa jednou z najvplyvnejších a najrozšírenejších. Termín *postindustriálna spoločnosť* zrejme prvý krát použil Radovan Richta [63] a Alain Touraine [72], no o jeho rozšírenie sa pravdepodobne najviac zaslúžil Daniel Bell svojou knihou *The Coming of Postindustrial Society* (Príchod postindustriálnej spoločnosti [7]). Bellova verzia postindustriálnej spoločnosti sa stala azda najvplyvnejšou koncepciou svojej doby a ešte aj dnes jej prvky možno vystopovať v novších koncepciách o súdobej transformácii, ako sú informačná spoločnosť a poznatková ekonomika. Z tohto dôvodu je potrebné pristaviť sa pri nej bližšie.

2.2. Postindustriálna spoločnosť

Daniel Bell sa vo svojej koncepcii postindustriálnej spoločnosti opiera o jednoduchú logiku „prirodzeného vývoja“: tak ako agrárna spoločnosť, založená na hodnote pôdy (prvý sektor), bola vystriedaná industriálnou spoločnosťou, s dôrazom na priemyselnú výrobu (druhý sektor), tak aj industriálna spoločnosť bude vystriedaná spoločnosťou *postindustriálnou*. V postindustriálnej spoločnosti bude prím hrať produkcia tretieho sektora, čiže služieb (pozri aj koncept tzv. tretej vlny [71]). Podľa Bella, rastúca dôležitosť vedy vo výrobnom procese, nárast vrstvy profesionálov a vedecko-technických pracovníkov (kvartéru), spoločne so zavedením informačných technológií vytvárajú *axiálny princíp* organizácie spoločnosti a ekonomiky. Telekomunikácie, počítače, teoretické poznatky a spôsoby, akými sa tieto poznatky vytvárajú a triedia, majú zásadne poznačiť sociálne a ekonomické vzťahy, ako aj charakter a typ práce [7].

Aspekt informácií a poznatkov hrá v tejto koncepcii centrálnu úlohu. Bell sa nazdáva, že informačné technológie prispejú ku skráteniu pracovného času a nahradia pracovníkov vo výrobe, čím vlastne vystriedajú pracovnú silu ako zdroj pridanej hodnoty pre národné hospodárstvo. Hlavnými ekonomickými faktormi preto majú byť kapitál a pracovníci produkujúci informácie a poznatky. Poznatky

a informácie samy o sebe sa stávajú komoditou, ich vlastníctvo zvyšuje moc toho, kto ich vlastní. Rozvoj informačných technológií má prispieť k výrazným sociálnym zmenám rezultujúcim z nových spôsobov komunikácie [7]. Bellom pohľad na postindustriálnu spoločnosť bol v celku optimistický [38] a okrem iného bol spojený s vierou, že zavádzanie informačných technológií vyvolá zvyšovanie životnej úrovne a nárast voľného času pracujúcich, čo bude súvisieť s expanziou dopytu po službách vrátane rekreácie a oddychu.

Obraz postindustriálnej spoločnosti načrtnutý Danielom Bellom, hoci zjavne idealistický (pozri 3. kapitolu jeho knihy), bol veľmi výrazný a ovplyvnil formovanie populárnych názorov, ale i teoretických výkladov transformácie spoločnosti a ekonomiky vyspelých kapitalistických krajín. Ako poznamenáva David Lyon [48, s. 2], myšlienky postindustrializmu boli „recyklované“ v neskorších koncepcióch. Na dva z takýchto „recyklátov“ sa teraz pozrieme bližšie. Prvým z nich je koncept tzv. *informačnej spoločnosti*, ktorý si úspešne razil cestu najmä v 80. rokoch. Druhým je práve koncept tzv. *poznatkovej* alebo *učnivej/učiacej sa ekonomiky*. Ten sa stal dominantným koncom 90. rokov a v súčasnosti je populárnym sloganom tak v akademickej literatúre, ako aj v programoch ekonomického rozvoja na lokálnej, regionálnej, národnej i nadnárodnej (európskej) úrovni [41].

2.3. Informačná spoločnosť

Téza informačnej spoločnosti vyplýva priamo z konceptu postrindustriálnej spoločnosti, pričom sa sústreďuje na jeden jej aspekt: nárast dôležitosti *informácie*. Nosnou témou nie je len dôležitosť informácií samotných, ale aj ich produkcia, triedenie a výmena. Podľa tejto logiky je napríklad univerzita, ako miesto tvorby informácií a poznatkov, viac cenná pre ekonomiku než továreň, ktorá je miestom výroby fyzických produktov [38, s. 460]. Z toho sa odvodzuje, že telekomunikačné systémy umožňujúce prenos a výmenu informácií sú vraj dôležitejšie ako dopravné infraštruktúry, ktoré zabezpečujú premiestňovanie fyzických predmetov, tovarov a osôb.

V informačnej spoločnosti majú kľúčovú úlohu zohrávať aj samotné *informačné technológie* (počítačové systémy) a ich previazanie s telekomunikačnými systémami. Podľa tohto konceptu majú nové informačné a komunikačné technológie – známe ako ICT (*Information and Communication Technologies*) – zásadným spôsobom zmeniť všetky aspekty života vrátane spôsobu výroby a práce, vzdelávania a rekreácie (pozri [73; 12]). Mnoho autorov považuje ICT za silu, ktorá pretransformuje ekonomiku na viac efektívnu (prítom ekologicky prijateľnejšiu) a spoločnosť na viac humánnu, ba dokonca viac spravodlivú – sociálne i regionálne. Sám D. Bell pravdepodobne bol jedným z nich. Téza informačnej spoločnosti však bola podrobená aj ostrej kritike [48], ktorej niektoré aspekty uvedieme v časti 3.1.

Niektorí autori sa však naopak pokúsili teóriu informačnej spoločnosti „zlepšiť“ odpútaním sa od úzko technologicky podmieneného pohľadu a chápali ju v širších súvislostiach. Takýmto pokusom sa javia koncepty poznatkovej a učnivej/učiacej sa ekonomiky, na ktoré sa teraz pozrieme podrobnejšie.

2.4. Poznatková a učnivá/učiaca sa ekonomika

Koncepty *poznatkovej a učnivej/učiacej sa ekonomiky* presúvajú ťažisko pozornosti z *informácií* na *poznatky* a z informačných a komunikačných technológií na ľudí, ich vedomosti a širší spoločensko-ekonomický kontext. Podľa protagonistov *poznatkovej ekonomiky*, *poznatky* alebo *vedomosti* znamenajú viac ako *informácie*: informácie sa stávajú poznatkami len vtedy, ak sú „prečítané“ a „pochopené“. Navyše, existujú dva typy poznatkov – *kodifikované*, (*codified*) a *nekodifikované*, resp. *tiché* (*tacit*), pričom práve nekodifikované poznatky sú často zdrojom konkurenčnej výhody.

Poznatková alebo *poznatkovo orientovaná ekonomika* je taká, v ktorej vytváranie a využívanie poznatkov hrá najdôležitejšiu úlohu pri tvorbe (ekonomického) bohatstva [19; 44; 36, s. 75 – 78].

Východiskovým bodom konceptu *učnivej/učiacej sa ekonomiky* je názor, že ak poznatky predstavujú najdôležitejší faktor ekonomického rozvoja, tak potom *učenie sa* je najdôležitejšou ekonomickou aktivitou. Túto myšlienku azda najjasnejšie formulovali B. A. Lundvall a B. Johnson [47], ktorí zrejme aj prvýkrát použili termín *učnivá*, resp. *učiacia sa ekonomika* (*learning economy*).

Lundvall a Johnson (1994) definovali poznatky v širokom spoločensko-ekonomickom kontexte. Hoci priznávajú, že poznatky boli vždy kritickým zdrojom pre ekonomiku, tvrdia, že poznatky a učenie sa nadobudli v súčasnosti nový význam [47, s. 24]. Poznatky alebo vedomosti rozlišujú minimálne v štyroch kategóriách: *know-what* (vedieť čo); *know-why* (vedieť prečo); *know-who* (poznať koho) a *know-how* (vedieť ako). Prvá kategória, *know-what*, podľa Lundvalla a Johnsona označuje poznatky alebo vedomosti o *faktoch*. Význam tohto výrazu je blízky jednoduchému pojmu *informácia*. Druhá kategória, *know-why*, označuje poznatky o princípoch prírody a spoločnosti, s dôrazom na technologickú dimenziu. Tento význam snáď najlepšie korešponduje s termínom *technické poznatky* použitým v Bellovej vízii *postindustriálnej spoločnosti*. Tretí pojem, *know-who*, doplnený o *know-when* (vedieť kedy) a *know-where* (vedieť kde), je už zložitejšou konštrukciou a zasahuje do sféry špecifických sociálnych vzťahov a časopriestorovej dimenzie. Jednoduchým príkladom však môže byť situácia, v ktorej na uskutočnenie úspešnej inovácie je dôležitejšie *poznať kľúčové osoby* než *poznať základné vedecké princípy* [47, s. 18]. Príkladom *know-where* potom môže byť vedomosť o vhodných trhoch, na ktorých sa daná inovácia môže

uplatniť. Naostatok, *know-how* (vedieť ako) označuje praktické poznatky a zručnosti priamo vo výrobnom procese alebo v inej sfére ekonomiky.

Lundvall a Johnson rozoberajú aj rôzne aspekty učenia sa. *Učenie sa* už nechápu len v úzkom význame nabrania vedecko-technických poznatkov, ale definujú ho širšie ako učenie sa zmenám v ekonomických štruktúrach, organizačných a inštitucionálnych formách. Učenie sa je prezentované ako interaktívny a dynamický proces zameraný na akumuláciu poznatkov na úrovni firmy i celej ekonomiky. Učenie sa zasahuje do výrobného i spotrebného procesu a treba rozlišovať *učenie sa robením* (*learning by doing*) a *učenie sa používaním* (*learning by using*).

Z pohľadu zabezpečenia neustáleho obnovovania (učenia sa) a adaptácie ekonomických a organizačných štruktúr Lundvall a Johnson zavádzajú inovatívny pojem *zabúdanie* [47, s. 40]. Tvrdia, že učelivá/učiaca sa ekonomika musí byť schopná poznatky nielen chrániť a uskladňovať, ale aj vhodne *zabúdať*. Zabúdanie na úrovni jednotlivých pracovníkov sa viaže na schopnosť upustenia od zakonzervovaných pracovných postupov, kým na úrovni firmy ide o schopnosť odstaviť zaostalé či zastarané prevádzky. Celkovo sa má učelivá/učiaca sa ekonomika vyznačovať kontinuálnym samoorganizovaným učením sa (a zabúdaním).

V závere Lundvall a Johnson vkladajú učelivú/učiacu sa ekonomiku medzi dva extrémne póly – trhovú a plánovanú ekonomiku a tvrdia, že „učelivá ekonomika je... zmiešanou ekonomikou v tom najzákladnejšom zmysle“ ([47, s. 41]; preklad autora). Na podporu tohto argumentu situujú učelivú/učiacu sa ekonomiku vo vzťahu k teórii postfordizmu, flexibilnej špecializácie a k inštitucionálnym štruktúram. Podľa nich ani hierarchické inštitúcie plánovanej ekonomiky, ani prostredie čisto trhovej ekonomiky neposkytujú podmienky na efektívny inovačný proces. Argumentujú, že alternatívou k obom je organizácia trhu na základe vzťahu výrobcu – spotrebiteľa, kde úlohu spotrebiteľa môže úspešne hrať verejná alebo poloverejná inštitúcia. Tieto myšlienky našli svoj odraz aj v podobe hospodárskych stratégií členských štátov EÚ. Azda najvýraznejšie v tomto smere vystupuje Veľká Británia a jej príklad načrtujeme v časti 4.

Medzitým však obrátíme našu pozornosť na kritickú analýzu teórie postindustrializmu, informačnej spoločnosti a poznatkovej ekonomiky.

3. Kritika postindustrializmu, informačnej spoločnosti a poznatkovej ekonomiky

V tejto časti upozorňujeme na niektoré vážne nedostatky teórií postindustrializmu, informačnej spoločnosti a učelivej/učiacej sa ekonomiky. Po prvé, zhrnieme kritiku jednotlivých aspektov týchto teórií, po druhé, poukážeme na

pokračujúce teoretické rozpory a protichodné argumenty týkajúce sa tzv. veľkej transformácie. Zameriame sa na rozpory týkajúce sa jednak dôležitosti transformácie, jednak progresívnosti prebiehajúcich zmien.

3.1. Nedostatky postindustrializmu, informačnej spoločnosti a poznatkovej ekonomiky

Bellovej teórii *postindustrializmu* sa vyčíta, že bola napísaná z „optimistických pozícií stredných vrstiev“ [38, s. 460 – 461]. Kritici poukazujú na to, že Bell zveličuje niektoré pozitívne aspekty prebiehajúcich zmien a prehliada negatívne procesy, ktoré ich sprevádzajú. Vyspelé postindustriálne krajiny síce vykazujú klesajúci počet pracovníkov v priemysle a dlhodobý nárast pracovníkov v sektore služieb, ale pracovné miesta vytvorené v tomto sektore nie sú vždy z oblasti *vedy a výskumu* alebo vysokokvalifikovaných *služieb pre podniky*. Naopak, mnohé pracovné príležitosti v sektore služieb vyžadujú nekvalifikovanú pracovnú silu a sú platené horšie ako miesta kvalifikovaného robotníctva za tzv. industriálnej éry [65]. Tieto trendy signalizujú nárast sociálnej polarizácie postindustriálnej spoločnosti a naznačujú, že vymoženosti zvyšovania životnej úrovne, skracovania pracovného času a nárast voľného času, predpovedané Bellom, budú dostupné len pre určité časti spoločnosti.

Ďalším nedostatkom teórie postindustrializmu je fakt, že sa zameriava len na analýzu vyspelých krajín a obchádza situáciu vo zvyšku sveta, pričom obe zjavne súvisia. Dezindustrializácia vyspelých krajín v druhej polovici 20. storočia bola sprevádzaná (ak nie spôsobená) presunom produkčného kapitálu do tzv. tretieho sveta – najmä však do krajín juhovýchodnej Ázie. Úspech tzv. ázijských tigrov bol založený na industrializácii, resp. možnosti pritiahnúť priemysel z vyspelých krajín, často na základe jednoduchej komparatívnej výhody – lacnejšej pracovnej sily. Pri zohľadnení *globálneho* meradla sa však postindustriálna téza zdá menej presvedčivá.

Podobné problémy vyžaduje aj koncepcia *informačnej spoločnosti*. Informačné a komunikačné technológie síce menia aspekty života spoločnosti, no nie vždy nevyhnutne k pozitívnemu. Niektorí kritici spochybňujú centrálny význam ICT – ich vplyv na produktivitu práce (pozri aj známy výrok Roberta Solowa: „... počítače môžete v USA vidieť všade, s výnimkou štatistik o produktivite práce...“ [68]). D. Lyon [48] a iní zase poukazujú na skutočnosť, že ICT nie sú „neutrálne“, keďže ich používanie je kontrolovateľné a kontrolované záujmovými skupinami. Technológie ICT sa tak môžu stať nástrojom represie a kontroly spoločnosti. S tým súvisí otázka sociálnej, ekonomickej a informačnej rovnosti. Informačné a komunikačné technológie môžu poskytovať zlepšené možnosti komunikovania medzi tými, ktorí „sú zapojení“, tým však zároveň vytvárajú neprekonateľnú bariéru pre tých, ktorí „zapojení nie sú“.

Jednou z málo pertraktovaných stránok informačnej spoločnosti je skutočnosť, že informačné a komunikačné technológie sú priamym alebo nepriamym produktom vojenskotechnického snaženia: prvé počítačové stroje sa vyvíjali vo Veľkej Británii počas druhej svetovej vojny ako prostriedok dešifrovania nepriateľských kódovaných správ. Takisto v USA sa počítačový systém ENIAC vyvíjal ako prostriedok na podporu zacieľovania zbraňových systémov, a neskôr sa použil na výpočty pri vývoji atómovej bomby [48, s. 4]. Predchodcu dnešného internetu, ARPAnet – prvú elektronickú sieť na svete – vytvorilo americké ministerstvo obrany ako prostriedok rýchlej komunikácie v prípade nukleárneho útoku [66, s. 4, 26]. Mnohé ďalšie technologické zlepšenia a prevratné vynálezy sú neraz priamym alebo nepriamym produktom štedro financovaných vojenských programov Západu (hlavne USA) počas tzv. studenej vojny. Ako pripomína Lyon [48, s. 4], náhoda nie je ani to, že vlády jednotlivých krajín boli a sú také aktívne v podpore použitia a nákupu informačných technológií, pretože tie sú efektívnym nástrojom na monitorovanie a dohliadanie na aktivity ľudí.

Z tohto pohľadu sa „prirodzenosť“ rozvoja informačných technológií a príchod tzv. informačnej éry javí v inom svetle. Navyše, úzky, technologický determinizmus konceptu informačnej spoločnosti zjavne nevyhovuje ako teória na vysvetlenie a pochopenia komplexných zmien súdobej spoločnosti a ekonomiky.

Koncepcie *poznatkovej a učenívej/učiacej sa ekonomiky* však tiež vykazujú niektoré závažné nedostatky.

Prvým nedostatkom je, že – napriek proklamovanej ekonomickej dôležitosti poznatkov – nie sú poznatky jasne definované. Nie je zrejmé, ktoré konkrétne poznatky sú dôležité pre ekonomický rozvoj. Hospodárske programy vád tento nedostatok obchádzajú tvrdením, že ide o „všetky typy poznatkov a vo všetkých druhoch ekonomickej činnosti“ (pozri napr. [17, s. 2]; preklad autora).

Po druhé, existuje len slabý konsenzus v tom, ako sa poznatky produkujú. Preto definícia údajne najdôležitejšieho procesu v súčasnej ekonomike – *učenia sa* – zostáva hmlistá. Väčšina autorov súhlasí s tým, že učenie sa je interaktívny proces, no rozchádzajú sa v názore, medzi ktorými aktérmi k učeniu sa dochádza. Podľa niektorých proces učenia sa prebieha vo firme, a to medzi jej výskumno-vývojovým oddelením a výrobou [23]. Podľa iných učenie sa je skôr medzifirmným procesom [61], najmä medzi výrobcami a ich dodávateľmi [55]. Ďalší predpokladajú proces učenia sa medzi (privátnymi) výrobcami a (verejnými) spotrebiteľmi [47]. Napríklad K. Morgan [55] vyzdvihuje úlohu intermedialných inštitúcií (*animateur*), M. Storper [70, s. 287] definuje učenie sa ako „produktovo založené technologické učenie sa“ (*product-based technological learning* – PBTL). A. Amin a P. Cohendet [3] sa zameriavajú na formy „organizačného učenia sa“. Učenie sa má prebiehať v rámci regiónov [53], ale i medzi nimi [74]. Niektorí autori upozornili aj na dôležitosť „učenia sa dopredu“

(*learning ahead*). Žiaľ, vo väčšine týchto prípadov sa ignoruje analýza podmienok, nákladov a výsledkov učenia sa.

Po tretie, zdá sa, že je idealistické nazdávať sa, že súčasná ekonomika je *poznatkovo* orientovaná. Skôr treba pripustiť, že trhová ekonomika bola a je *ziskovo* orientovaná – konečným cieľom nie sú poznatky, ale zisk. Pritom je pravdepodobné, že význam ziskovosti ešte vzrastie v podmienkach pokračujúcej globalizácie a narastajúcich konkurenčných tlakov. Poznatky môžu byť súčasťou procesu hľadania zisku (a pravdepodobne vždy aj boli), ale nie jedinou, a zrejme nie nevyhnutne najdôležitejšou súčasťou tohto procesu. Napokon, predpokladaný kauzálny vzťah medzi poznatkami a ekonomickým rozvojom (tvorbou bohatstva) je potrebné kriticky preveriť. Koncepcia poznatkovej ekonomiky predpokladá jednoduchý a jednosmerný vzťah: *viac poznatkov vytvára viac bohatstva*. Zdá sa, že tento predpoklad je simplifikáciou, ktorá ignoruje možnú existenciu opačného kauzálneho vzťahu (t. j. že bohatstvo vytvára poznatky). Nezoľhadňuje ani možný vplyv iných faktorov (napr. moci). Je pravdepodobné, že *poznatky* a *bohatstvo* sú vzájomne poprepletané cez súbor komplexných, viacsmerých, priamych i nepriamych väzieb. Predpoklad jednoduchého a jednosmerného vzťahu sa preto zdá zavádzajúci [67].

Otázky tohto charakteru si kladie napríklad aj L. Paterson [58], ktorý poukazuje na skutočnosť, že nie je zrejmy kauzálny vzťah medzi vzdelávaním a ekonomickým rozvojom spoločnosti. Je faktom, že hospodársky rozvinuté krajiny majú aj vysokú úroveň vzdelanosti, tá však môže byť rovnako *príčinou*, ako aj *následkom* ekonomického rozvoja. F. Coffield [13] pridáva, že dôraz na vzdelanie ako vysvetľujúci faktor ekonomickej zaostalosti komunít alebo celých národov je odvádzaním pozornosti od štruktúrnych chýb a nespravodlivosti a umožňuje „obviňovať obeť z ich chudoby“.

Prezentované argumenty spochybňujú samotné základy, na ktorých koncepcia poznatkovej ekonomiky vyrastá a majú vážne dôsledky aj na stratégie a politiky, ktoré sa o túto koncepciu opierajú. O nich sa zmienime v časti 4. Medzitým sa však naša pozornosť zameria na zhodnotenie významu (dôležitosti) a smerovania (progresívnosti) transformácie k predpokladanej postindustriálnej spoločnosti, informačnej spoločnosti alebo učenívej/učiacej sa ekonomike. V týchto otázkach prevládajú veľké rozpory.

3.2. Rozpory v chápaní dôležitosti transformácie

Prvým vážnym rozporom v názoroch na tzv. veľkú transformáciu je jej veľkosť, resp. dôležitosť. Hoci väčšina teoretikov sa zhoduje v tom, že transformácia prebieha, názory sa rozchádzajú v otázkach jej hĺbky a významu. Pretrváva široká škála rôznych pohľadov. Extrémnou pozíciou je známe vyhlásenie

F. Fukuyamu [26] o „konci dejín“ (*end of history*), ktoré síce pôvodne reagovalo na rozpad socialistického zoskupenia a zánik bipolárneho sveta koncom 80. a začiatkom 90. rokov 20. storočia, ale pre mnohých symbolizuje dramatický rozchod súdobej spoločnosti s minulosťou a začiatok úplne novej éry.

Z hľadiska názorov na dôležitosť transformácie by sa mohli na druhé miesto zaradiť protagonisti *postindustriálnej spoločnosti* (Bell [7], Touraine [72], Toffler [71]), ktorí postindustrializmus vidia ako *veľkú* spoločensko-ekonomickú „formáciu“. V súčasnosti sa nachádzame v štádiu tzv. veľkej transformácie k postindustriálnej spoločnosti, ktorá je tretou fázou alebo „vlnou“ vývoja ľudstva – nasleduje po spoločnosti agrárnej a industriálnej. Niektorí komentátori priradujú agrárnu spoločnosť k feudálnej, industriálnu spoločnosť ku kapitalistickej, a postindustrializmus asociujú s postkapitalistickou [19], či dokonca socialistickou spoločnosťou. Iní, ako napríklad Giddens [28; 29], v súdobých trendoch hľadajú „tretiu cestu“ ako alternatívu ku kapitalistickej i socialistickej spoločnosti. Ďalší považujú *kapitalizmus* a *socializmus* za prekonané kategórie. Ako však ukážeme v časti o smerovaní transformácie, charakter súdobej *postkapitalizmu* zostáva zjavne sporný.

Ďalším dôležitým príspevkom do škály názorov sú práce tzv. regulačnej školy (*regulation school*), ktorej hlavnými protagonistami sú M. Aglietta [1], R. Boyer [9] a A. Lipietz [45]. Podľa *regulacionistov* sa spoločnosť vyvíja na princípe „*akumulačného režimu*“ kapitálu a „*regulačného modu*“. Súčasnú transformáciu vidia ako prechod od fordistického akumulatívneho režimu (založeného na masovej výrobe a masovej spotrebe) k postfordistickému režimu, ktorý sa stabilizuje, len čo sa vytvorí aj príslušný (postfordistický) regulačný modus. Z pohľadu regulacionistov je teda prebiehajúca transformácia len prechodom k novej fáze v rámci vyvíjajúceho sa kapitalizmu.

K podobným záverom prichádzajú aj *neoschumpeteristi*, pričom však stavajú na úplne odlišných predpokladoch. Pre prívržencov tohto smeru (C. Freeman [25], G. Dosi [18], M. Marshall [50], G. Mensch [52]) je príznačný technologický determinizmus – technológie a technologické inovácie sú centrom ich analýzy spoločnosti a ekonomiky. Neoschumpeteristi sa stotožňujú s myšlienkou dlhých technologických cyklov (pôvodne N. Kondratiev [40]) a podporujú názor, že industriálna revolúcia bola založená na rozvoji technológie parného stroja, spracovania železa a výroby textilu. Druhá vývojová vlna sa mala opierať o rozvoj železníc a výroby ocele, tretia o výrobu automobilov, chemikálií a elektriny, štvrtá tzv. Kondratievova vlna o rozvoj syntetických materiálov, petrochemikálií a elektrotechniky (pozri [39]). Niektorí autori už pritom ohlásili príchod piatej Kondratievovej vlny (Hall [32; 33]) opierajúcej sa o odvetvia biotechnológií a informačno-komunikačných technológií a korešpondujúcej termínovo a významovo s konceptom informačnej spoločnosti. Tak či onak, *neoschumpeteristi* považujú prebiehajúcu transformáciu len za jednu z mnohých (technologických) vývojových vln.

Uvedené teoretické prúdy sa výrazne rozchádzajú v hodnoteniach miery transformácie, no zhodujú sa v predstave, že staré je vystriedavané niečím novým. Prevláda tu teda idea vývoja, napredovania alebo až revolučnej zmeny. Originálnymi (a alarmujúcimi) sa preto v tomto zmysle javia práce príslušníkov tzv. amsterdamskej školy (Overbeek [57], van der Pijl [59]). Tí považujú ekonomickú reštrukturalizáciu začatú v 70. rokoch za neoliberalistickú „kontrarevolúciu“ – návrat k liberálnemu trhovému modelu. Ten je podľa nich podporovaný (globálnym) *finančným* kapitálom. Finančný kapitál sa tu stavia do protikladu k produkčnému kapitálu. Odlišný názor majú W. Ruigrok a R. van Tulder [64], ktorí vidia prebiehajúcu reštrukturalizáciu predovšetkým ako zápas medzi priemyselnými komplexami a systémami *vnútri* sféry produkčného kapitálu.

Z uvedeného stručného zhrnutia je zrejماً škála argumentov týkajúcich sa dôležitosti transformácie. Názory kolíšu od extrémne dramaticko-prevratných až po realisticko-pesimistické. Podobné výkyvy v názoroch je možné vystopovať aj v ďalšom dôležitom bode alebo tvrdení, ktoré sprevádza koncepty postindustrializmu, informačnej spoločnosti a učenívej/učiacej sa ekonomiky: v otázke smerovania (progresívnosti) prebiehajúcich zmien.

3.3. Rozpory v názoroch na smerovanie transformácie

Otázka smerovania či progresívnosti transformácie má zásadný význam vo vzťahu k životu spoločnosti a jej členov. Smerujeme k vyspelejším, humánnejším formám organizácie spoločnosti a ekonomiky? Vstupujeme do fázy vývoja, v ktorej konfrontačné vzťahy budú nahradené kooperačnými? V odpovediach na tieto otázky panujú v teoretických kruhoch zjavné rozpory.

F. Fukuyama má ten názor, že „koncom dejín“ sa končí aj perióda konfrontačných vzťahov medzi Východom a Západom. Podľa neho a mnohých *postmodernisticky* ladených autorov sa tým zároveň končí aj ideologický zápas medzi socializmom a liberálnym kapitalizmom. Mnohí pripúšťajú zánik konfliktu medzi pracujúcimi a kapitálom, pričom sa zameriavajú buď na úroveň firmy, alebo celej spoločnosti. K prvému prúdu patrí J. Mathews [51], ktorý sa nazdáva, že smerujeme k „asociatívnej demokratickej ekonomike“ (*associative democratic economy*), kde sa pracujúci podieľajú na rozhodovacom procese firmy, v ktorej pracujú. B. Coriat [14] presadzuje myšlienku tzv. mzdovej demokracie (*wage democracy*), kde pracujúci má výrazný vplyv na výšku vlastnej mzdy. Do tretice, M. Piore a C. Sabel [60] sa nazdávajú, že pracujúci opäť získajú kontrolu nad strojmi. Prekonanie konfliktu pracujúci *verzus* kapitál na úrovni celej spoločnosti naznačuje, ako sme už spomenuli, Daniel Bell vo svojej vízii postindustrialnej spoločnosti, ale prekvapivo aj niektorí ľavicoví teoretici a politici. Príkladom tu môžu byť názory *regulacionistu* Alaina Lipietza [45], ktorý sa nazdáva,

že vývoj smeruje k čoraz viac demokratickej, samoorganizovanej spoločnosti a humanizácii ľudstva (citované v [64, s. 18]).

V podobnom duchu sú ladené aj práce teoretikov *tretej cesty* (Giddens) a *evolučnej ekonomiky* (Hodgson). A Giddens [28; 29; 30] sa nazdáva, že sociálnodemokratické strany by mali preklenúť tradičné hranice medzi pravícou a ľavicou, reagovať na meniace sa podmienky súvisiace s príchodom globalizácie a poznatkovej ekonomiky. Podobne vyznievajú už spomínané argumenty B. A. Lundvalla a B. Johnsona [47] o tom, že učenívá/učiaci sa ekonomika je v zásade ekonomikou zmiešanou. G. M. Hodgson [34] zase presadzuje tézu *evolučnej ekonomiky* (*evolution economics*) založenej skôr na *kooperačných* než konkurenčných vzťahoch – tradičného prvku trhovoorientovanej ekonomiky.

Protagonisti *neoschumpeterizmu* sa zhodujú s evolučným pohľadom na ekonomiku v tom zmysle, že nástup nových technológií je *prirodeným*, alebo dokonca neodvratným procesom. Na tomto základe sa neoschumpeteristi sami považujú za *neutrálnych* v predmetnej diskusii. Mnohí *regulacionisti* sa zase prikláňajú k názoru, že súčasná postfordistická etapa sa vyznačuje hľadaním svojho nového regulačného modu medzi kapitálom a pracujúcou triedou.

Tradiční *postindustrialisti* by zatiaľ mohli namietat', že „pracujúca trieda“ už neexistuje, keďže väčšina ľudí vykonáva alebo bude vykonávať nemanuálnu prácu a stáva sa „triedou služieb“, vykonávajúcou prácu za pomoci počítačov. Niektorí autori však už špekulujú nad termínom „*digitálny*“ alebo *binárny proletariát*“ [8]. Medzitým prívrženci *amsterdamskej školy* argumentujú, že neoliberalistický triumf znamená pre pracujúcich prehru výdobytkov povojnového kompromisu, kým ďalší upozorňujú na pokračujúcu, či dokonca prehlbujúcu sa sociálnu polarizáciu spoločnosti (Markusen [49], Sassen [65], Lovering [46], pozri aj Krugman [42, kap. 5]).

Z toho, čo sme uviedli, je zjavné, že zápas o pochopenie, artikuláciu a ovplyvnenie prebiehajúcich spoločensko-ekonomických zmien nie je ukončený, ba mohlo by sa povedať, že sa vlastne iba začína.

4. Odraz v hospodárskych stratégiách vyspelých kapitalistických krajín

Napriek týmto skutočnostiam je však potrebné poznamenať, že vízie *informačnej spoločnosti*, *postindustriálnej spoločnosti* a *poznatkovej ekonomiky* alebo ich časti mali a majú výrazný vplyv nielen na priebeh akademických diskusií, ale aj na formulovanie politických a ekonomických programov (i formovanie verejnej mienky) vo vyspelých kapitalistických krajinách. Témy informačnej spoločnosti a dôležitosti informačno-komunikačných technológií boli napríklad explicitne vyjadrené v politike vlády USA o tzv. informačných dial'niciach

v podaní viceprezidenta Al Gora. V Európe je dôležitou hnacou silou zmeny k informačnej spoločnosti samotná Európska komisia (pozri [27, s. 221 –223]). V poslednom období bol pojem *informačná spoločnosť* nahradený pojmom *poznatková ekonomika* (pozri [22]). Informačnú spoločnosť či poznatkovú ekonomiku podporujú aj vlády jednotlivých členských štátov EÚ. Prechod k „*ére informácií*“ či „*ére poznatkov*“ sa dôsledne presadzuje aj na regionálnej úrovni [41; 15].

Príkladom takejto politiky je koncept tzv. *tretej cesty* presadzovaný od roku 1997 labouristickou vládou vo Veľkej Británii. *Noví labouristi*, inšpirovaní prácami A. Giddensa [28; 29], hľadajú tretiu cestu medzi tradičnou sociálnou demokraciou a neoliberalizmom. Hospodárska politika sa opiera o partnerské vzťahy medzi vládou a podnikateľskou sférou, pričom dôraz sa kladie na aspekty poznatkovej ekonomiky. Tá našla vyjadrenie v základných dokumentoch vlády, konkrétne v podobe Bielej knihy *Our Competitive Future: Building the Knowledge Driven Economy* (*Naša konkurenčná budúcnosť: budovanie poznatkovo-orientovanej ekonomiky* [16]; preklad autora).

Podľa britskej vlády je základom ekonomického úspechu efektívne využívanie poznatkov, zručností a kreativity a ich pretavenie do tovarov a služieb vysokej pridanej hodnoty. Na zabezpečenie konkurenčnej schopnosti britskej ekonomiky sa má pozornosť sústreďovať hlavne na podporu inovácií, podnikateľskej kultúry, na tvorbu, transfer a využitie poznatkov, budovanie vedeckovýskumných kapacít, zvyšovanie znalostí a kvalifikácie pracovnej sily, vytváranie atmosféry učenia sa pracovníkov, podnikovej sféry i samotnej vlády. Na realizáciu týchto cieľov sa majú vytvárať verejno-súkromné partnerské vzťahy na úrovni jednotlivých sektorov a regiónov. Katalyzátorom budovania regionálnych partnerstiev sa majú stať regionálne rozvojové agentúry. Tie majú okrem iného v praxi realizovať už spomínané teoretické koncepty Lundvalla a Johnsona [47], Morgana [53; 55], Storpera [70] či Portera [61] o učenlivých/inovačných zhlukoch podnikov na regionálnej úrovni (*innovation clusters*, pozri Krugman [43; 42]). Okrem posilňovania konkurenčnej schopnosti (pozri aj Outrata [56]) sa dôraz kladie aj na otázky zamestnanosti a sociálnej súdržnosti. Tá sa má dosiahnuť najmä zvyšovaním vzdelanosti a zručnosti pracovníkov, rozsiahlymi rekvalifikačnými kurzami a zvyšovaním počítačovej zručnosti. Takto pripravená pracovná sila má prilákať globálne mobilných investorov. Aktivity v regiónoch sa majú doplniť o zlepšenia na strane trhu (rozvoj elektronického obchodovania, reforma regulácie telekomunikácií, zabezpečenie duchovného vlastníctva atď.), ako aj vlády (inovatívne prístupy v správe štátu, podpora elektronického poskytovania verejných služieb) [16].

Nie je ťažké predstaviť si, prečo vízia typu *učenlivej/učiacej sa ekonomiky* je taká atraktívna pre politikov a hospodárskych stratégov. Jednou z najsilnejších stránok tohto konceptu je fakt, že pod pojem *učenie sa, poznatky a poznatková*

ekonomika sa dá zhrnúť prakticky všetko. Po druhé, príťažlivá je pre tie politické prúdy v ekonomickej politike, ktoré prichod *éry poznatkov* spájajú s odstraňovaním konfliktných vzťahov medzi kapitálom a pracovnou silou. Zároveň je hľadaním „strednej“, resp. „tretej“ cesty ako alternatívy medzi keynesovskou hospodárskou politikou (tradične presadzujúcou intervencie štátu do ekonomiky) a neoliberalisticky ladenými prístupmi (spoliehajúcimi sa na neviditeľnú ruku trhu) [5]. Po tretie, panuje predstava, že použitím princípov učenejšej/učiacej sa ekonomiky sa podarí naplniť progresívne hospodárske a sociálne ciele, ale bez nevyhnutnosti udržiavania drahých vládnych programov a verejných výdavkov.

Takáto stratégia má však aj svoje odvrátené stránky. Zdá sa, že namiesto odstraňovania konfliktných kapitalistických vzťahov, *globálna poznatková ekonomika* prináša nové rozpory [37]. Dosahovanie progresívnych ekonomických a sociálnych cieľov bez výrazných finančných injekcií štátu sa tiež zdá otázne. Veľká Británia síce zaznamenala v posledných rokoch solídny hospodársky rast a nezamestnanosť poklesla na historicky nízku hodnotu (5 %), oboje však môže byť odrazom celosvetovej konjunktúry (ktorá, ako sa zdá, práve skončila). Kritici pritom poukazujú aj na to, že reálna nezamestnanosť môže byť oveľa vyššia, ako priznávajú vládne štatistiky [24]. Kvalita väčšiny vytvorených pracovných miest pritom zjavne nezodpovedá rétorike o hodnote *poznatkov*. Alarmujúci je aj fakt, že sociálne rozdiely za vlády „*nových labouristov*“ sa nezmenšili, ale naopak vzrástli [31].

Bližšia analýza hospodárskej politiky *tretej cesty* pritom potvrdzuje výrazný ústup od fiškálnej politiky ako nástroja ekonomickej politiky, jednoznačnú orientáciu na ponukovú stránku ekonomiky a spoliehanie sa na monetárne opatrenia. V tomto zmysle sa stratégia labouristov nápadne podobá na konzervatívnu politiku USA (*supply-side economics*), kritizovanú aj Krugmanom [42]. Neprekvapuje preto, že *tertia cesta* dostala prezývku „neoliberalizmus s ľudskou tvárou“ [5]. Vo Veľkej Británii je „neoliberalizmus s ľudskou tvárou“ sprevádzaný *de facto* pokračujúcou privatizáciou verejného sektora, tlakom na zvyšovanie flexibility pracovnej sily a pretrvávajúcim útlmom sily odborov. Pritom zodpovednosť za ekonomický úspech (a neúspech) sa presúva zo štátu na pracovnú silu (ktorá má byť čo najflexibilnejšia) a na regióny (ktoré majú mobilizovať svoje vnútorné zdroje).

Podobné atribúty by bolo možné použiť na charakteristiku súčasnej stratégie EÚ. Za zmienku stojí, že to bola práve Veľká Británia, ktorá presadila ducha poznatkovej ekonomiky do záverečných dokumentov lisabonského summitu EÚ. Tie kladú dôraz na poznatkovú ekonomiku, informačnú spoločnosť, informačné technológie, inovácie, výskum a vývoj, ľudské zdroje atď., zároveň však presadzujú širokú liberalizáciu trhu a znižovanie štátnej pomoci. Program vytýčený v Lisabone [22] síce potvrdzuje záväzok sociálnej kohézie a rozvoja regiónov,

je však namieste pochybovať, či jednostranná orientácia na ponukovú stránku ekonomiky pomôže zastaviť, či dokonca zvrátiť rastúce sociálne a regionálne rozdiely v Únii [4; 20]. V budúcnosti je nevyhnutné rátať skôr s tým, že Európa bude zápasiť s narastajúcimi sociálnymi a regionálnymi problémami [35]. To bude predstavovať aj kvalitatívne nové výzvy pre kandidátske krajiny strednej a východnej Európy [2].

5. Záver: problémy a výzvy

Na základe analýzy uskutočnenej v tomto príspevku je možné povedať, že hoci existujú isté spoločné črty konceptov tzv. veľkej transformácie (dôležitosť nových technológií, význam vedy a výskumu, nárast dôležitosti informácií a poznatkov, terciarizácia ekonomiky a pod.), nedá sa hovoriť o ucelenej teórii postindustrializmu, informačnej spoločnosti alebo poznatkovej ekonomiky. Základné pojmy týchto koncepcií nie sú jednoznačne definované, často sa pojmy zamieňajú, ale takisto sa používajú podobné alebo aj rovnaké termíny na popisovanie odlišných, dokonca protichodných vecí a javov. Diskusia o postindustriálnej transformácii sa vyznačuje značnými rozdielmi prístupov a vážnymi rozpormi v hodnotení nielen dôležitosti (významu), ale aj smerovania (progresívnosti) pozorovaných zmien. Samotné koncepty postindustrializmu, informačnej spoločnosti alebo poznatkovej ekonomiky pritom trpia nedostatkami teoretického i praktického charakteru.

Bez ohľadu na tieto skutočnosti našli teórie postindustrializmu svoje miesto v politikách vyspelých kapitalistických štátov. Tézy informačnej spoločnosti a dôležitosti informačno-komunikačných technológií boli napríklad explicitne vyjadrené v politike vlády USA i v stratégiách Európskej únie. V poslednom období pritom bol pojem *informačná spoločnosť* nahradený pojmom *poznatková ekonomika* (pozri [22]). Poznatkovú ekonomiku podporujú aj vlády jednotlivých členských štátov EÚ – príkladom môže byť spomínaná hospodárska politika Veľkej Británie. Rôzne verzie konceptov postindustrializmu mali a majú naďalej nezanedbateľný vplyv aj na formuláciu stratégií (*supply-side*). Tú môžu v praxi sprevádzať narastajúce sociálne i regionálne rozdiely.

Pre Slovenskú republiku platí to, čo pre iné krajiny strednej a východnej Európy: vstup do EÚ nemusí byť vstupom do únie, o ktorej „snívali“ [2]. Namísto starostlivej EÚ, štedrej k svojim zaostávajúcim regiónom, môžeme byť svedkami skôr narastajúceho vplyvu neoliberalizmu a očakávať ďalší ústup od fiškálnej angažovanosti EÚ. Kandidátske krajiny by v takom prípade museli čeliť výzvam zostrojujúcej sa európskej a globálnej konkurencie [69], a súčasne sa boriť s problémami vlastnej transformácie bez výraznej pomoci EÚ. Ak sa

finančná pomoc EÚ bude aspoň sčasti realizovať, bude ju sprevádzať obrovský tlak na čo najúčelnejšie využitie prostriedkov. Úlohou pre Slovensko bude pripraviť sa na tieto tlaky už v terajšej fáze pričleňovania sa k EÚ. Naliehavou úlohou pre SR je jednak vytvorenie účinného mechanizmu na využívanie finančných prostriedkov EÚ, jednak súbežné aktívne vytváranie predpokladov na zabezpečenie čo najvyššieho možného podielu z fondov Únie v ostrej konkurencii s ostatnými kandidátskymi krajinami a regiónmi západnej Európy. Navyše bude potrebné intenzívne hľadať vnútorné zdroje na oživenie ekonomiky a zabezpečenie udržateľného rastu. Len znásobením a efektívnou kombináciou vonkajších a vnútorných zdrojov môže slovenská ekonomika vydržať narastajúce konkurenčné tlaky a udržať si nádej na postupné približovanie sa konkurenčnej schopnosti a ekonomickým štandardom vyspelých ekonomík Európskej únie.

Došlo 21. 8. 2001

Literatúra

- [1] AGLIETTA, M.: *A Theory of Capitalist Regulation*. London: New Left Books 1979.
- [2] AGNEW, J.: *How Many Europes? The European Union, Eastward Enlargement and Uneven Development*. [Paper presented to the Third European Urban and Regional Studies Conference.] Voss, Norway: 14. – 17. septembra 2002.
- [3] AMIN, A. – COHENDET, P.: *Learning and Adaptation in Decentralised Business Networks. Environment and Planning D: Society and Space*, 17, 1999, č. 1, s. 87 – 104.
- [4] AMIN, A. – TOMANEY, J. (eds.): *Behind the Myth of European Union: Prospects for Cohesion*. London: Routledge 1995.
- [5] ARESTIS, P. – SAWYER, M.: *The Economic Analysis Underlying the „Third Way“*. *New Political Economy*, 6, 2001, č. 2, s. 255 – 278.
- [6] BALÁŽ, V.: *Trendy vo financovaní inovácií v Európskej únii*. *Ekonomický časopis/Journal of Economics*, 48, 2000, č. 5, s. 559 – 582.
- [7] BELL, D.: *The Coming of Postindustrial Society: A Venture in Social Forecasting*. Harmondsworth: Penguin 1974.
- [8] BOLT, N.: *The Binary Proletariat*. *First Monday*, 5, 2000, č. 5; <http://firstmonday.org/issues/issue5_5/bolt/>.
- [9] BOYER, R.: *Comment Emerge un Nouveau Systeme Productif?* In: BOYER, R. – DURAND, J. P. (eds.): *L'après-fordisme*. Paris: Syros, 1993, s. 8 – 81.
- [10] BRAUN, Ch. F. von: *The Innovation War*. New Jersey: Prentice Hall PTR 1997.
- [11] British Telecom (BT): (1999) *Future Talk, A Special Millenium Initiative*. London: British Telecom, s. 40 – 43.
- [12] CASTELLS, M.: *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol. I: *The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell 1996.
- [13] COFFIELD, F.: *Breaking the Consensus: Lifelong Learning as Social Control*. [Inaugural Lecture.] University of Newcastle upon Tyne, 2. februára 1999.
- [14] CORIAT, B.: *L'Atelier et le Robot*. Paris: Editions C. Bourgois 1990.
- [15] DABINETT, G.: *EU Mainstreaming of the Information Society in Regional Development Policy*. *Regional Studies*, 35, 2001, č. 2, s. 168 – 173.

- [16] Department of Trade and Industry (DTI) Our Competitive Future – Building the Knowledge Driven Economy. [White Paper.] London: DTI 1998; www.dti.gov.uk/comp/competitive/summary.htm; accessed on 28/4/99.
- [17] Department of Trade and Industry (DTI) Our Competitive Future – Building the Knowledge Driven Economy. [Analytical Report.] London: DTI 1998; www.dti.gov.uk/comp/competitive/summary.htm; accessed on 28/4/99.
- [18] DOSI, G. et al. (eds.): Technical Change and Economic Theory. London: Pinter Publishers 1988.
- [19] DRUCKER, P.: Post-Capitalist Society. Oxford: Butterworth Heinemann 1993.
- [20] DUNFORD, M. – SMITH, A.: Catching up or Falling Behind? Economic Performance and Regional Trajectories in the Nes Europe. *Economic Geography*, 76, 2000, č. 2, s. 169 – 195.
- [21] Economic Commission for Europe (ECE): Economic Survey of Europe 2000, No. 1. New York and Geneva: United Nations 2000.
- [22] European Union (EU): Extraordinary European Council (Lisbon, 23. – 24. marca 2000): Presidency Conclusions. Brussels: European Council/European Union 2000; <<http://europa.eu.int/council/off/conclu/mar2000/>>.
- [23] FLORIDA, R.: Toward the Learning Region. *Futures*, 27, 1995, č. 5, s. 527 – 536.
- [24] FOOTHERGRILL, S. (2001) The True Scale of the Regional Problem in the UK. *Regional Studies*, 35, č. 3, s. 241 – 246.
- [25] FREEMAN, C.: The Economics of Industrial Innovation. 2nd Ed. London: Frances Pinter 1982.
- [26] FUKUYAMA, F.: The End of History and the Last Man. London: Hamish Hamilton 1992.
- [27] GIBBS, D. – TANNER, K. – WALKER, S.: Telematics, Geography, and Economic Development – Can Local Initiatives Provide a Strategic Response? In: Wilson, M. I. – COREY, K. E. (eds.): *Information Tectonics*. Chichester/New York: John Wiley & Sons 2000, kap. 12, s. 219 – 235.
- [28] GIDDES, A.: *Beyond Left and Right*. Cambridge: Polity Press 1994.
- [29] GIDDENS, A.: *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press 1998.
- [30] GIDDENS, A.: *The Third Way and its Critics*. Cambridge: Polity Press 2000.
- [31] GOODMAN, A.: Income Inequality: What Has Happened Under New Labour? *New Economy*, 8, č. 2, s. 92 – 97.
- [32] HALL, P.: The Geography of the Fifth Kondratieff Cycle. *New Society*, 1981, č. 55, s. 535 – 36.
- [33] HALL, P.: The Geography of the Fifth Kondratiev. In: HALL, P. – MARKUSSEN, A. (eds.): *Silicon Landscapes*. Boston: Allen & Unwin 1985.
- [34] HODGSON, G. M.: *Economics and Evolution: Bringing Life Back into Economics*. Cambridge: Polity Press 1993.
- [35] HUDSON, R. – WILLIAMS, A. M. (eds.): *Divided Europe: Society and Territory*. London: Sage 1999
- [36] IVANIČKA, K.: *Slovakia: Genius Loci*. Bratislava: Korene Press 1996.
- [37] JESSOP, B.: The State and the Contradictions of the Knowledge-driven Economy. In: BRYSON, J. R. – DANIELS, P. W. – HENRY, N. – POLLARD, J. (eds.): *Knowledge, Space, Economy*. London and New York: Routledge 2000.
- [38] JOHNSTON, R. J. – GREGORY, D. – SMITH, D. M. (eds.): *The Dictionary of Human Geography*. Third Edition. Oxford: Blackwell 1998.
- [39] KNOX, P. – AGNEW, J.: *The Geography of the World Economy*. Third Edition. London: Arnold 1998.
- [40] KONDRATIEV, N.: The Major Economic Cycles. *Voprosy Konjunktury*, 1, s. 28 – 79. Anglický preklad in: *Review of Economic Statistics*, 18, november 1935, s. 105 – 115.
- [41] LAGENDIJK, A.: The Emergence of Knowledge-oriented Forms of Regional Policy in Europe. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 90, 1999, č. 1, s. 110 – 116.
- [42] KRUGMAN, P.: *Peddling Prosperity: Economic Sense and Nonsense in the Age of Diminished Expectations*. New York and London: W. W. Norton & Company 1994.
- [43] KRUGMAN, P.: *Geography and Trade*. Cambridge, Massachusetts: Leuven University Press, Leuven & MIT Press 1991.

- [44] LEADBEATER, C.: *Living on Thin Air: the New Economy*. London: Penguin Books 2000.
- [45] LIPIETZ, A.: *Mirages and Miracles: The Global Crisis of Fordism*. London: Verso 1987.
- [46] LOVERING, J.: *Theory Led by Policy? The Inadequacies of the „New Regionalism“ (illustrated from the case of Wales)*. *International Journal of Urban and Regional Research*, 23, 1999, č. 2, s. 379 – 396.
- [47] LUNDVALL, B.-A. – JOHNSON, B.: *The Learning Economy*. *Journal of Industrial Studies*, 1994, č. 1, 2, s. 23 – 42.
- [48] LYON, D.: *The Information Society: Issues and Illusions*. Cambridge: Polity Press 1988.
- [49] MARKUSEN, A.: *High-tech Jobs, Markets, and Economic Development Prospects*. *Built Environment*, 1983, č. 9, s. 18 – 27.
- [50] MARSHALL, M.: *Long Waves of Regional Development*. London: Macmillan 1987.
- [51] MATHEWS, J.: *Age of Democracy: The Politics of Post-Fordism*. Melbourne: Oxford University Press 1989.
- [52] MENSCH, G.: *Technological Stalemate*. New York: Ballinger 1979.
- [53] MORGAN, K.: *Institutions, Innovation and Regional Renewal: The Development Agency As Animateur*. [Paper presented at the Conference *Regional Futures*.] Gothenburg: Sweden, 6. – 9. mája 1995.
- [54] MORGAN, K.: *Learning-by-interacting: Inter-firm Networks and Enterprise Support*. In: *OECD, Networks of Enterprises and Local Development: Competing and Co-operation in Local Productive Systems*. Paris: OECD 1996, s. 53 – 66.
- [55] MORGAN, K.: *The Learning Region: Institutions, Innovation and Regional Renewal*. *Regional Studies*, 31, 1997, č. 5, s. 491 – 503.
- [56] OTRATA, R.: *Konkurenčná schopnosť a procesy konvergencie vo svetovej ekonomike*. *Ekonomický časopis/Journal of Economics*, 48, 2000, č. 6, s. 705 – 727.
- [57] OVERBEEK, H.: *Global Capitalism and National Decline: The Thatcher Decade in Perspective*. London/New York: Unwin Hyman 1990.
- [58] PATERSON, L.: *Education, Training and the Scottish Parliament*. [Paper presented to the *Skills for Scotland* Conference.] Glasgow: 15. 4. 1999.
- [59] PIJL, K. van der: *The Making of an Atlantic Ruling Class*. London: Verso 1984.
- [60] PIRELLI, M. – SABEL, C.: *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*. New York: Basic Books 1984.
- [61] PORTER, M. E.: *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Free Press 1990.
- [62] PROSCHE, F.: *Vers une Europe Post-industrielle?* Paris: Economica 1993.
- [63] RICHTA, R.: *La Civilisation au Carrefour*. Paris: Seuil 1974 [1969].
- [64] RUIGROK, W. – TULDER, R. van: *The Logic of International Restructuring*. London/New York: Routledge 1995.
- [65] SASSEN, S.: *Cities in a Global Economy*. Thousand Oaks, California: Pine Forge Press 1994.
- [66] *Scottish Enterprise (SE): E-Commerce: Smart Guides*. Glasgow: Scottish Enterprise Network 2000.
- [67] SOKOL, M.: *Regional Dimensions of the Knowledge Economy*. [Manuscript of the PhD Thesis.] University of Newcastle upon Tyne.
- [68] SOLOW, R.: *Review of S. S. Cohen and J. Zysman, Manufacturing Matters: the Myth of the Post-Industrial Economy*. *New York Times*, 12. júla 1987, s. 36.
- [69] STANĚK, P.: *Globalizácia svetovej ekonomiky*. Bratislava: Epos 1999.
- [70] STORPER, M.: *The Regional World: Territorial Development in a Global Economy*. New York: Guilford Press 1997.
- [71] TOFFLER, A.: *The Third Wave*. London: Pan 1980.
- [72] TOURAINE, A.: *La Société Post-industrielle*. Paris: Danoel 1969.
- [73] WEBSTER, F.: *Theories of The Information Society*. London and New York: Routledge 1995.
- [74] *Welsh Development Agency (WDA): Working Networks: Networking and Partnership in an Intelligent Region*. Cardiff, WDA 1998.

KNOWLEDGE ECONOMY: ISSUES AND CHALLENGES

Martin SOKOL

Knowledge economy is a term increasingly used by academic literature as well as popular press. *Knowledge economy* is often seen as equivalent to *new economy* (Leadbeater, 2000; ECE, 2000, p. 3). In its various forms, it is conveniently used by politicians and economic strategists alike. Lisbon summit 2000 concluded that Europe should become „the most competitive knowledge economy in the world“ (EU, 2000). The importance of the direction set in Lisbon cannot be ignored by the EU candidate countries including Slovakia. If the countries of Central and Eastern Europe are suppose to fully integrate into the European economic space, they ought to follow the trends emerging among their West European counterparts. However, the question is „What is the knowledge economy“?

This article aims to provide a brief insight into theoretical background of the *knowledge economy* concept. In its first part, it introduces the term together with related terms such as *post-industrial society*, *information society* and *learning economy*. These concepts are then subject to a critical analysis in the article's second part. Subsequently, an economic strategy based on *knowledge economy* is briefly presented using Great Britain as an example. Finally, in its concluding part, the article summarises theoretical and practical problems associated with the *knowledge economy*. It also points at challenges that Central and Eastern European countries (including Slovakia) will face during the process of their integration to the global and European economy.

The first part of the article argues that the thesis of the *knowledge economy* is older than it may appear. Its roots should be seen in the context of theories of „great socio-economic transformation“ that echoed dynamic changes found in advanced economies in the second half of 20th century. From this point of view, *knowledge economy* can be seen as one of the „recycled concepts“ of the theories of *post-industrial society* or *information society*. The theory of *post-industrial society* sees current changes as a transition from industrial phase of development into a new one based on services. The concept of *information society* focuses on *information* itself and technologies that support production, processing and distribution of information. The concept of *knowledge economy*, meanwhile, shifts the emphasis onto people, their knowledge and a broader socio-economic context. *Knowledge economy* or *knowledge-driven economy* is the one where the production and use of knowledge plays the most important role in creating economic wealth (Drucker, 1993; Leadbeater, 2000). Finally, according to the protagonists of the *learning economy* (Lundvall & Johnson, 1994), if the knowledge is the most important factor of economic development, then *learning* must be the most important economic process.

These concepts might look attractive, however, they all seem to suffer serious theoretical and practical shortcomings. These are addressed in a bit more detail in the second

part of the article. For instance, *post-industrial society* sees transition to service economy and its impact on society in a rather uncritical manner. It also neglects the fact that de-industrialisation in advanced countries has been accompanied by industrialisation in many developing countries. The theory of *information society*, meanwhile, unjustifiably places too much emphasis on information technologies. Likewise, the concepts of *knowledge economy* and *learning economy* also display serious flaws. Despite its alleged economic importance, *knowledge* is not clearly defined. It is not known exactly which *knowledge* is important to successful economic development. Also, there is a little consensus about how knowledge is produced. Therefore, the definition of allegedly the most important economic process – *learning* – remain unclear.

Furthermore, it remains debatable whether contemporary economy can be seen as a *knowledge-driven economy* at all. Rather we should admit that the market economy is, and always was, *profit-driven economy* for its final goal is not knowledge but profit. It is likely, that the importance of profit-making will increase further reflecting continuing globalisation and mounting competitive pressures. Knowledge can be a part of a profit-seeking process (and probably always was), but not the only one and not necessarily the most important part of the process. Finally, the causal relation knowledge/wealth should be examined critically. The assumption that more knowledge creates more wealth is an oversimplification which ignores the possibility of a reversed causality (i. e. that wealth can create knowledge). Also it does not take into account the influence of other factors (e. g. power). Therefore, more accurately, *knowledge* and *wealth* should be seen as mutually linked through a web of complex, multidirectional, direct and indirect relations. The idea of a simple one-directional relation as assumed by the *knowledge economy* paradigm seems misleading (Sokol, 2002).

Regardless of these specific shortcomings, serious theoretical contradictions remain regarding the overall importance and direction of the *great transformation*. All in all, we should acknowledge, that so far, there is not a convincing theory available, that would explain on-going socio-economic changes to satisfaction.

Despite of this, the visions of *information society*, *post-industrial society* and *knowledge economy* or their parts have been powerful in influencing political and economic strategies of advanced capitalist countries. The example of such strategy is offered in the third part of the article by introducing the *third way* pursued by New Labour in Britain since 1997. Inspired by work of Giddens (1994, 1998), New Labour has been seeking the *third way* between traditional social-democracy and neo-liberalism. Their economic policy is based on partnership relations between government and businesses, while placing emphasis on the aspects of the *knowledge economy*. The *knowledge economy* has found its way into official Government documents such as the White Paper on Competitiveness „Our Competitive Future: Building the Knowledge Driven Economy“ (DTI, 1998a).

According to the British Government, the key to economic success is an efficient use of knowledge, skills and creativity. These should be transformed into high-value products

and services. To secure the competitiveness of the British economy, the focus should turn on innovation, entrepreneurship culture, knowledge creation and dissemination, building R&D capacities, improving skills and qualifications of workers and supporting *learning culture* among workers, businesses and the government itself. Public-private partnerships on sectoral and regional levels are to be formed to implement the above goals. A catalytic role in creating partnerships on regional levels is given to regional development agencies. Meanwhile, besides *competitiveness*, this strategy also emphasises the issues of employment and social cohesion.

There are several reasons why the vision of *knowledge economy* is attractive for politicians and economic strategists. However, this strategy also has its adverse side. In Britain, the *third way* has been nicknamed „neo-liberalism with a human face“ (Arestis & Sawyer, 2001), for its over-reliance on supply-side and monetary measures. The recent policy development of the EU (arriving under the heading of the *knowledge economy*) could be seen in the same light. Therefore, instead of caring Union, generous to its lagging regions, we may witness a growing influence of neo-liberalism and expect further retreat from fiscal activism of the EU. Candidate countries of Central and Eastern Europe therefore have to prepare themselves for new challenges.

The concluding part of the article argues, that the task for Slovakia will be to prepare for the emerging pressures, secure a decent share of diminishing EU Structural Funds as well as find their efficient use. Furthermore, the Slovak economy should look for its internal resources not only to sustain increasing competitive pressure from its Western neighbours, but also in order to converge towards them. This challenge is the most pressing in the period of accession to the EU.